

УДК (477)34(09)

С.Ю. ОБРУСНА, докт. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

МЕХАНІЗМ ЗАПРОВАДЖЕННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Ключові слова: правосуддя, суд присяжних, механізм запровадження суду присяжних, корпус присяжних

Реформування судової системи і судочинства в Україні пов'язане зі становленням суду як дійсно незалежної і самостійної гілки державної влади, що має забезпечувати правосуддя. Справедливе судочинство та належний захист прав і свобод людини можливі не лише за наявності досконалого процесуального законодавства, але й організації роботи судової системи. Не менш важливе значення має реалізація конституційного та законодавчого положень щодо безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Якщо стосовно першої форми вітчизняні законодавство і практика мають певні напрацювання, то ідея запровадження інституту присяжних поки що не втілена в життя. Разом із тим, дискусія щодо доцільності його запровадження триває більше п'ятнадцяти років і час від часу набуває нової гостроти у зв'язку з розробкою чи прийняттям певних нормативно-правових актів. Сьогодні вона пов'язана з прийняттям нової редакції Кримінально-процесуального кодексу України. Як бачимо, сучасна тенденція законодавця щодо демократизації судового процесу викликала необхідність введення в дію суду присяжних. У той же час, незважаючи на передбачуваність даного інституту законодавством, спостерігається відсутність єдності у поглядах фахівців стосовно доцільності його впровадження.

Аналіз наукових видань останніх років свідчить, що проблема створення інституту

суду присяжних розглядається як науковцям, так і юристами-практиками у різних аспектах: теоретико-історичному (В. Кульчицький, І. Русанова О. Сидорук, В. Тернавська), в руслі проведення судової реформи (М. Козюбра, Р. Куйбіда, В. Маляренко, С. Штогун), удосконалення процесуальної діяльності суду (С. Іваницький, Б. Свиридов), вивчення та запозичення зарубіжного досвіду (В. Канцір, В. Шишкін) тощо. Обговорення вказаної проблеми уже вийшло за межі наукових фахових видань. Як свідчить аналіз періодики, Інтернет-ресурсів, дискусії навколо запровадження інституту присяжних ведуться політиками, журналістами, пересічними громадянами. Разом із тим питання організації його роботи висвітлені недостатньо та досліджуються, в більшості, в межах кримінального процесу.

Тому метою даної публікації є визначення змісту механізму запровадження суду присяжних у сучасну судову систему через розгляд функціонування вказаного інституту в історичній ретроспективі та вивчення можливостей запозичення історичного досвіду. Цінність останнього полягає у тому, що в ході його аналізу враховуються не тільки позитивні чи негативні якості певного явища, а й простежується можливість використання в сучасних умовах. Разом із тим варто зауважити, що життя суспільства певного історичного періоду, його правові інститути мали суттєві відмінності порівнюючи із сучасними, тому предмет нашого розгляду є досить самотнітим і оригінальним, виходячи із особливостей епохи. А, отже, досліджуючи сутність механізму запровадження суду присяжних, можна проводити лише певні паралелі, простежувати певні тенденції, вилучаючи з них раціональне зерно та проектуючи можливість запозичення історичного досвіду для сучасності. Тим більше, що суд присяжних – це не тільки складний юридичний інститут, але й особливий соціальний інструмент. Тому до питання його введення варто ставитись надзвичайно відповідально саме з погляду процедури, організаційних підвалин та соціальних передумов.

Загальновідомо, що в основу суду присяжних покладено ідею суду рівних, тобто право на нього пов'язувалось саме з правом постати перед судом, рівних собі. На вітчизняних теренах зачатки суду присяжних дослідники простежують у давній судовій інституції – копному суді, закріпленому ще у нормах «Руської правди». Аналізуючи його особливості та такі риси як колегіальність, широке представництво різних верств населення, незалежність від професійного суддівського корпусу, В. Тернавська розглядає копний суд як прототип суду присяжних, який би міг розвинутись в українських землях за умови подальшого самостійного розвитку державності [1, с.5]. Досить часто з присяжними порівнюють лавників, які обиралися народом з числа мудрих і авторитетних жителів міст, де діяло магдебурзьке право. Їх кількість коливалась в межах від шести до одинадцяти. Вони обиралися по життєво та складали присягу. До компетенції суду лавників відносились кримінальні справи [2, с.18]. Традиційно у козацькому звичаєвому праві суд рівних діяв за правилом: «де три козаки, там двоє судять третього». Тому в процесі реалізації судової реформи 1864 року запровадження суду присяжних російської моделі та відродження самої ідеї функціонування судової інституції такого типу було досить успішним, хоча й мало свої особливості. До речі, саме наявність історичного досвіду функціонування суду присяжних дає можливість дослідникам говорити не про запровадження сьогодні в Україні нового інституту, а про реінституцію суду, діяльність якого була припинена на довгий час [1, с.14].

У ході проведення судової реформи 1864 року суд присяжних набув рис повноцінного юридичного інституту, тому розгляд історичного досвіду його функціонування у вказаний період заслуговує особливої уваги. Досліджуючи сутність такого правового інституту як суд присяжних, механізм його впровадження, спираючись на історичний досвід, варто описувати складові на основі сучасних підходів та понятійного апарату. Тому меха-

нізм запровадження суду присяжних доцільно розглядати крізь призму поняття механізму адміністративно-правового регулювання, його складових та стадій.

Загальновідомо, що механізм адміністративно-правового регулювання – це сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері адміністративного права [3, с.13]. Механізм запровадження суду присяжних також має адміністративно-правовий характер, у ньому наявні органічні (норми права, акти реалізації норм права, правові відносини) та функціональні (юридичні факти, правова свідомість суб'єктів адміністративно-правового регулювання, акти тлумачення норм права, акти застосування норм права) складові. Не менш чітко у цьому процесі можна простежити стадії механізму адміністративно-правового регулювання: регламентацію суспільних відносин, виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, регламентацію суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Звичайно, у межах однієї публікації складно детально проаналізувати всі вказані складові та стадії, тому увагу буде приділено їх особливостям, визначальним рисам, що можуть бути важливими для сучасності.

Варто зазначити, що у механізмі адміністративно-правового регулювання як судової реформи 1864 р. в цілому, так і впровадження інституту присяжних, простежуються всі його стадії: регламентація суспільних відносин, виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, їх фактична реалізація. У підготовчому етапі судової реформи 1864 р. варто виділити два періоди. У перший період (1857–1861 р.р.) підготовка судової реформи велася у вузькому колі державних чиновників. Другий період (1862–1864 р.р.) характеризувався тим, що розробка проектів реформи вийшла за межі чиновницьких кабінетів, влада звернулася до суспільної думки, наскільки це було можливо в період абсолютизму, а проблеми проведення судової реформи отримали широкий резонанс у тодішньому суспільстві.

Дискусійними питаннями, що обговорювалися в ході підготовчого етапу судової реформи, були: незалежність суду, відокремленість його від адміністрації; створення безстанового суду; запровадження інституту мирового суду, адвокатури; усність, гласність, публічність судових засідань, змагальність процесу, і, безумовно, запровадження інституту присяжних. У дискусії з приводу запровадження суду присяжних можна виокремити такі напрямки: 1) доцільність впровадження такого інституту взагалі, 2) проблеми організації вказаного суду, 3) проблеми процесуального характеру. Як свідчить аналіз сучасних публікацій, вказані проблеми є актуальними й сьогодні. Особливо актуальними є питання визначення правової природи суду присяжних, законодавчого забезпечення його організаційно-правової системи, створення достатньої матеріально-технічної бази, процедури провадження справ, рівня правової культури суспільства, його структурованості.

Слушними є зауваження авторів, які вважають, що у повній мірі потенціал суду присяжних може розкритися у соціально структурованому суспільстві. Якщо у суспільстві домінує правило «кожен сам по собі», має значне місце соціальна дезорієнтація, досить розбалансованою є система загальнолюдських цінностей (це, на жаль, значною мірою стосується й українського суспільства), то дієвість функціонування суду присяжних може бути сумнівною. Для порівняння варто зазначити, що у період впровадження судової реформи 1864 р. суспільство було більш структурованим, приналежність до того чи іншого стану забезпечувала особі власну ідентифікацію та соціальне підґрунтя для життя. Потрапляючи до списку присяжних, кожен розумів відповідальність не тільки перед законом, суспільством, але й перед тією його частиною, до якої він соціально належав. Крім того, аналіз робіт А. Коні, С. Хрульова, М. Каткова та інших сучасників судової реформи дозволяє простежити ще одну цікаву тенденцію: до обов'язків присяжного більш добросовісно ставились селяни та міщани, чим частина ку-

пецтва, землевласників, дворян-чиновників, які воліли краще заплатити штраф, оформити фіктивні довідки про хворобу чи відрядження, чим піти на засідання. Їх сучасники пояснювали це як досить частим традиційним підходом до виконання своїх обов'язків: «от исполнения всякой обязанности можно откупиться», так і побоюваннями, що справедливе рішення може бути небажаним для влади та ускладнить проходження служби чи побудову кар'єри [4, с.105]. Отже, бачимо як проблему низького рівня правової культури та правосвідомості в цілому, так і більш вузьчі, але не менш важливі – забезпечення незалежності прийняття рішення, формування складу присяжних тощо. Думається, що нині вони також залишаються актуальними.

Аналізуючи стадію регламентації суспільних відносин, в ході якої відбувалася правотворча діяльність компетентних державних органів зі створення правових норм і нормативно-правових актів, варто акцентувати увагу на таких функціональних складових як правова свідомість суб'єктів адміністративно-правового регулювання та юридичних фактах – певних життєвих обставинах, що сприяли роботі з організації суду присяжних.

Визначальним фактором, що сприяв введенню суду присяжних у ході реформи 1864 р., була поява в адміністрації чиновників-юристів, які, ставши суб'єктами управлінського процесу, визначали зміст, особливості та характер реформування. Як справедливо зазначає В. Шандра, вони відрізнялися від своїх попередників високим освітнім рівнем, типом кар'єри, належністю до дворян середнього рівня, які почали культивувати у своєму середовищі служіння праву як вище моральне покликання. Молоді юристи виявляли небачену раніше прихильність до закону, що базувалась на філософії права, знаннях юриспруденції, правовій практиці та принесли в російську юстицію ідеї професійної честі [5, с.8]. Про це свідчать і наявні проекти, що пропонувалися чиновниками різного рівня протягом 40–60-х р.р. XIX ст. Так, наприклад, ще у 1840 р. проект судового реформування було

подано волинським чиновником В. Пудловським, а в 1842 р. – В. Афанасьєвим, але обидва вони були відхилені.

Позитивно, що у 1861 р. уряд вперше починає залучати до роботи над судовими статутами відомих представників юридичної науки, юристів-практиків, які мали вагомий авторитет у тодішніх наукових та освітніх колах, суспільстві в цілому [6, с.305]. Так, у роботі комісії при Державної канцелярії приймали активну участь М. Буцьковський, М. Стояновський, Д. Ровинський, С.Зарудний та інші відомі юристи та чиновники активна суспільна позиція яких визначала зміст та напрямки судового реформування. Особливу увагу було приділено запровадженню суду присяжних. Якщо противники останнього наголошували на несвоєчасності введення, низьких освітньому і правому рівнях населення, яке не сприйме і не зрозуміє запровадження цього інституту (про вказані фактори активно говориться й сьогодні), то його прихильники зуміли аргументовано довести значимість і можливість впровадження в ході судової реформи.

Заслужують уваги аргументи реформаторів, що значною мірою не втратили актуальності й сьогодні. Так, Д. Ровинський переконливо доводив, що функціонування суду присяжних сприятиме підвищенню рівня правової культури і правової свідомості населення. С. Зарудний, теоретично обґрунтовуючи введення суду присяжних, наголошував, що його функціонування позитивно вплине на підвищення довіри суспільства до правосуддя, судових установ, держави в цілому. М. Буцьковський, розглядаючи цей інститут з погляду історичного розвитку, наголошував, що його впровадження є історично обумовленим. Вказані ідеї та вагомий теоретичний обґрунтування необхідності впровадження суду присяжних привели до того, що висловлені позиції були сприйняті в урядових колах та унормовані Судовими статутами 1864 р., появи яких передувала копітка підготовча робота.

Як свідчить аналіз підготовчих матеріалів реформи, спогадів її сучасників Судові стату-

ти розроблялися за активної участі фактично всієї тодішньої юридичної спільноти від членів Державної ради до повітових судових секретарів, що забезпечило судовій реформі вагоме наукове та фахове підґрунтя. Так, після численних обговорень 29.09.1862 р. для загального ознайомлення було опубліковано проект «Основных положений преобразования судебной части». Не дивлячись на всі тодішні особливості, на вказаний проект надійшло близько 446 зауважень і пропозицій. Після довготривалого та копіткого доопрацювання майже через рік було вироблено заключний проект майбутніх Судових статутів. Саме на цьому етапі до роботи залучалися найкращі науковці та юристи-практики, творчо використовувалися кращі зразки зарубіжного досвіду. Це визнавали як відомі вітчизняні юристи А. Коні, І. Фойницький, В. Случевський, так і їх зарубіжні колеги. Так, відомий німецький правник К. Міттермаєр, наголошував, що проект Статуту кримінального судочинства «стоит выше даже многих новейших законодательных работ» [7, с.16].

З погляду організаційно-правових засад функціонування суду присяжних особливої уваги заслуговують перші три частини Статутів, що визначали порядок функціонування системи органів та установ, що здійснювали судову владу. Зокрема, у розділі 2 «Учреждения судебных установлений» «О присяжных заседателях» було детально виписано порядок організації роботи суду присяжних, який включав: вимоги до кандидата в присяжні, формування списків присяжних, їх проходження, затвердження тощо. Зокрема, станова приналежність особи-кандидата у присяжні засідателі не визначалася. Обов'язковими ж вимогами були: російське підданство, вік не менше 25-ти і не більше 70-ти років, ценз осілості (не менше двох років в одному повіті). Вказувалися умови, за якими особа не могла бути кандидатом у присяжні: перебування під слідством, наявність судимості, звільнення зі служби із судового відомства, незнання мови тощо. Для вибрання присяжних формувалися загальні, чергові та запасні списки, складання

кожного з яких мало свою процедуру. Так, чітко визначалися категорії осіб, які могли бути внесені до загальних списків (службовці п'ятого і нижче класів за виключенням осіб, які перебували на службі в судових установах, правоохоронних органах, обрані селяни, інші категорії населення, що відповідали майновим цензам) та особи, які не могли бути присяжними (священнослужителі, військово-службовці, вчителі народних шкіл). Було виписано порядок роботи комісій, посадових осіб, які займалися цією процедурою тощо. Заслуговує уваги та деталь, що після складання комісією списків з ними могли познайомитися всі бажаючі. Також особа мала право звернутися зі скаргою до відповідних органів, якщо вважала необґрунтованим виключення себе із списку [8]. Всі ж процесуальні процедури, пов'язані із діяльністю суду присяжних, визначалися «Уставом уголовного судопроизводства».

Позитивно, що нові суди починали діяти поступово, після визначення порядку закриття справ у старих судових установах і їх передачі новим судам. Як свідчить аналіз публіцистики та періодики 60-х років XIX ст. відношення суспільства до введення нової судової інституції було досить позитивним. Так, М. Катков відзначав: «...суд присяжных – лучшая гарантия личностной свободы...» [9, с.234].

Разом із тим, суд присяжних з початку свого функціонування зіткнувся з низкою проблем. Так, після замаху на Олександра II кримінальні справи про державні злочини було вилучено із його розгляду. В урядових колах незадоволення судом присяжних час від часу посилювалось, що пов'язувалось з прийняттям рішень, які не відповідали інтересам адміністрації. Досить часто, як зазначав Г. Джаншиєв, самостійні рішення суду розглядалися як порушення основ державного правопорядку. Особливо показовими у цьому питанні стали політичні процеси 70-тих років XIX [10, с.462]. Крім того, діяльність суду загострила дискусії в тогочасному суспільстві з приводу введення майнового цензу для кан-

дидатів, складання списків, самої процедури судочинства.

З приводу складання списків присяжних сучасники виділяли як проблеми в підходах до цієї процедури, так і проблеми суто практичного характеру. Так, у першому випадку звертав на себе увагу той факт, що автори Статутів розглядали участь у суді присяжних не як право кожного, а як особливий суспільний обов'язок. А звідси – сама система виборів, в якій простежувалась недовіра до суспільства. Діяльність з приводу складання списків досить часто була формальною, виконувалась з порушенням строків, без дотримання визначених вимог. Позитивно, що уряд реагував на вказані зауваження прийняттям протягом 1871–1873 р.р. низки указів, що змінювали порядок складання списків присяжних, передбачали включення певних посадових осіб, зменшення суми штрафів за неявки присяжних на засідання з поважних причин тощо.

Функціонування суду присяжних сприяло накопиченню як позитивного, так і негативного досвіду; виокремлювалися проблем як організаційного, так і процесуального характеру, що обговорювалися в урядових та суспільних колах. Так, у 80-ті роки XIX ст. дискусії велися навколо наступних питань: співвідношення присяжних і суддів в ході судового процесу, наявність цензів для кандидатів у присяжні (майнового, політичного, освітнього), процедура виборів присяжних та участь у ній органів влади, участь присяжних у розгляді будь-яких кримінальних справ чи тільки справ певних категорій та інші. Аналіз публіцистики, періодики, наукових праць вказаного періоду та подальших років свідчить, що незважаючи на неоднозначне, інколи цілком полярне ставлення, на прийняття низки нормативно-правових актів, що обмежували його компетенцію, суд присяжних утвердився як інституція, що здатна успішно здійснювати свої функції. Це підтверджує і той факт, що в ході так званої контрреформи 80–90-х років XIX ст. більшість членів комісії

з перегляду судових статутів 1864 р. проголошували за його збереження.

Запровадження та функціонування суду присяжних є актуальною проблемою і для сучасності. Як уже зазначалося, організаційно-правові засади його діяльності виписано на законодавчому рівні. Зокрема, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» визначено загальні положення порядку складання списків присяжних, вказано вимоги до присяжного, передбачено підстави та порядок увільнення від виконання обов'язків, порядок залучення до виконання обов'язків у суді, гарантії прав присяжних (ст.57–62) [11]. Процесуальну сторону діяльності присяжних визначено в новій редакції Кримінально-процесуального кодексу.

Аналіз вказаних статей дає змогу простежити тенденцію взаємозв'язку з історичним досвідом. Зокрема, це стосується вимог до кандидатів у присяжні, у певній мірі складання списків, порядку участі у засіданні тощо. Разом з тим, як свідчить історичний досвід, таке формулювання не забезпечать усю повноту функціонування вказаного інституту на практиці. Цей процес потребуватиме прийняття низки нормативно-правових актів або окремого закону «Про суд присяжних», який би визначав правові засади організації суду присяжних, правовий статус присяжного та інші питання, пов'язані із діяльністю вказаного суду. Спроби подання на розгляд Верховної Ради законопроекту такого характеру були невдалими. Можливо, він ще не на часі. Впровадження суду присяжних потребує глибокого теоретичного обґрунтування, вагомої законопроектної та копіткої підготовчої роботи. Важливо відпрацювати організаційні моменти формування корпусу присяжних, а потім опрацювати шляхи та методи залучення їх до здійснення правосуддя. До таких організаційних заходів слід віднести: порядок проведення виборів присяжних чи формування їх списків, вимоги до кандидатів, правовий статус присяжного, питання внутрішньої самоорганізації корпусу присяжних, матеріально-фінансового забезпечення тощо.

За таких умов можна якісно вирішити проблему такої форми участі народу в судочинстві як суд присяжних, підвищити ефективність правосуддя та довіру народу до його здійснення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тернавська В. М. Інститут суду присяжних в Україні (історико-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / В. М. Тернавська. – К., 2007. – 16 с.
2. Білоус А. О. Органи міського самоврядування на Київщині у XV-XVII ст. / А. О. Білоус // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність) : тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1998. – С. 18–19.
3. Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. – К. : Істина, 2009. – 480 с.
4. Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы / А. Ф. Кони. – М. : Изд-во И. Д. Сытина, 1914. – 295 с.
5. Шандра В. С. На службі праву: минуле як майбутнє судової реформи / В. С. Шандра // День. – 2007. – № 23.
6. Набоков В. Работы по составлению судебных установ. Общая характеристика судебной реформы / В. Набоков // Судебная реформа / под ред. Н. В. Давыдова, Н. Н. Полянского. – М. : Книгоиздательство «Объединение», 1915. – 403 с.
7. Миттермайер К. Новый проект русского уголовного судопроизводства / К. Миттермайер // Журнал Министерства юстиции. – 1864 – Т. 22. – С. 16.
8. Учреждение судебных установлений от 20.11.1864 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3450>.
9. Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1874 год. – М. : Изд. С. П. Катковой, 1897.

10. Джаншиев Г. А. Эпоха великих реформ : в 2-х т. / Г. А. Джаншиев. – М. : Территория будущего, 2008. – 976 с.

11. Закон України «Про судоустрій та ста-

тус суддів» : від 07.07.2010 р., № 2453-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2453-17>.

Обрусна С. Ю. Механізм запровадження суду присяжних в Україні: історичний досвід та сучасні перспективи / С. Ю. Обрусна // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 496–502 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12ocjtcр.pdf>

Розглянуто вітчизняний історичний досвід функціонування суду присяжних. Визначено сучасні перспективи запровадження суду присяжних в Україні.

Обрусна С.Ю. Механизм внедрения суда присяжных в Украине: исторический опыт и современные перспективы

Рассмотрен отечественный исторический опыт функционирования института суда присяжных. Определены современные перспективы внедрения суда присяжных в Украине.

Obrusna S.Ju. The Mechanism of the Introduction of Jury Trials in Ukraine: Historical Experience and Contemporary Perspectives

Domestic historical experience of functioning of institute of court of jurors is considered. Certainly modern prospects of introduction of court of jurors in Ukraine are fined.